

Markka sodassa ja jälleenrakennuksessa

Maailmansodan vaikutukset alkoivat näkyä Suomen rahajärjestelmässä jo vuonna 1939. Vaikka sota kosketti Suomea suoranaisesti vasta vuoden lopulla ja esimerkiksi 20 markan isokokoista kolikkoa lyötiin vuonna 1939 ennätysellinen määrä eli lähes miljoona kappaletta, alettiin myös pikkusetelistön avulla valmistautua maassamme poikkeuksellisiin olosuhteisiin. Vuoden 1922 -mallin setelistöstä laskettiin liikkeeseen uusi Litt. D painos 10, 20, 50 ja 1000 markan seteistä, joihin suurinta arvoa lukuun ottamatta oli myös vaihdettu vuosiluvuksi 1939.

Uudet setelit tulivat osaltaan korvaamaan isokokoisia 10 ja 20 markan kolikoita, joiden valmistus päättyi. Suurempien seteleiden osalta oli myös kyse maksuliikenteen kasvaneesta rahantarpeesta. Tätä tarvetta tyydyttämään saatiin vuoden 1940 keväällä käyttöön uusi 5000 markan seteli, joka samalla korvasi väliaikaisen päälle painetun 5000-markkasen. Ison setelin käyttöönottoa oli alettu valmistella jo vuosia aiemmin, joten siitä saatiinkin vaikeasta ajasta huolimatta poikkeuksellisen näyttävä. Setelin suunnittelusta vastasi setelipainon taideosaston esimiehenä toiminut Aarne Karjalainen. Vaikka seteli laskettiin liikkeeseen vasta vuoden 1940 puolella, se on varustettu vuosiluvulla 1939. Setelin valmistamista vaikeutti sodan syttyminen, minkä vuoksi osa setelipainosta oli siirretty vuoden 1939 lopulla Vaasaan ja siellä valmistettiin osa pikkuseteleistä. Jo ennen talvisodan loppua evakuoituiden osat siirrettiin takaisin Helsinkiin.

Tuhannen markan setelistä valmistettiin myös Litt. E -versio, joka on varustettu vuosiluvulla 1941, mutta tätä ei koskaan virallisesti laskettu liikkeeseen. Sitä on kuitenkin päässyt laittomasti pois viranomaisien hallusta pieni määrä, minkä vuoksi sen hinta keräilymarkkinoilla on huomattavasti korkeampi, kuin alkuperäinen valmistusmäärä antaisi olettaa. Kaikki varastossa olleet nimittäin tuhottiin, kun niitä ei enää katsottu tarvittavan.

Kolikoiden osalta maailmansota alkoi näkyä 10

ja 20 markan kolikoiden valmistuksen loppumisen lisäksi valmistusmateriaalin muuttumisessa nikkeli-kuparista kupariksi vuonna 1940. Koska nikkeli strategisesti tärkeänä sotatalousmetallina oli noussut hinnaltaan ja sen saatavuus vaikeutunut täytyi rahalakia tältä osin muuttaa ja hyväksyä pelkkä kupari yhden markan sekä 50- ja 25-pennisen materiaaliksi. Rahalain muutos oli ajateltu vain väliaikaiseksi, minkä jälkeen palattaisiin taas normaaliin käytäntöön.

Vuonna 1941 jouduttiin 5 ja 10 pennin rahoja pienentämään, koska niiden valmistukseen käytetyn kuparin hinta alkoi olla suurempi kuin inflaation syövä nimellisarvo. Samalla nämä kolikot alettiin lyödä reiällisinä, jotta ne erottuisivat lähes samankokoisista ja samoin kuparista valmistetuista 25 ja 50 pennin rahoista.

Rautaa rajalle ja rahoihin

Sodan jatkuminen ei sallinut palaamista nikkeli-kuparin käyttöön aiotussa aikataulussa vaan kuparistakin täytyi vuonna 1943 luopua ja siirtyä käyttämään rautaa kolikoiden valmistusaineena. Samalla lopetettiin arvottomaksi käyneen 5-pennisen valmistus ja pienennettiin 10-penninen aiemman 5-pennisen kokoiseksi. Vuonna 1943 ei enää myöskään valmistettu 5 markan kolikkoa vaan sen tilalle tuli vastaava seteli, joiden liikkeeseenlasku oli aloitettu jo edellisenä vuonna. Näillä muutoksilla jatkettiin vuoden 1945, jolloin valmistettiin viimeiset 10- ja 25-penniset.

Jatkosodan aikana kolikoiden valmistusta haittasi materiaalin huonon saatavuuden lisäksi myös pula ammattitaitoisesta työvoimasta. Sodan aikana ei rahapajassa sen paremmin kuin setelipainossakaan pystytty pitämään kiinni totutusta laadusta vaan niiden täytyi tuottaa maksuvälineitä käytössä olevilla resursseilla, mikä kyllä näkyy tuon ajan rahoissa. Rahat on usein lyöty kuluneilla leimasimilla, jolloin niiden kuviot ovat jääneet epätarkoiksi tai esimerkiksi

Vuonna 1940 liikkeeseen laskettu 5000 markan seteli on komeimpia seteleitämme. Setelissä on uutuutena nk. iirispainatus.

vaakunaleijonan ympärillä olevia ruusukkeita ja vuosiluvun numeroita saattaa puuttua kokonaan. Toisaalta tällainen "sota-ajan sekunda" oli yleistä myös lähes kaikilla muilla siviilituotannon aloilla, joten aikalaiset siihen tuskin kiinnittivät kovin suurta huomiota.

Koska valtio joutui sodankäyntikuluja kattaakseen käyttämään setelirahoitusta ja toisaalta ostettavasta tavarasta oli markkinoilla pulaa, oli tuloksena inflaation kasvu. Tämä taas lisäsi setelirahan tarvetta, joten kierre oli valmis. Sodan aikana markan ostoarvo laski yli 60 %, mikä osaltaan selittää sen miksi pikkukolikoista jouduttiin luopumaan. Rautaisia 50-pennisiä valmistettiin vuoteen 1948, jonka jälkeen ainoat tuotannossa olevat kolikot olivat 1 ja 5 markkaa, joka oli palannut tuotanto-ohjelmaan vuonna 1946 alumiinipronssisena. Materiaali vaihdettiin samana vuonna lähes samannäköiseksi messingiksi, koska sitä oli helpommin saatavana.

Jo vuonna 1949 kokoiltiin yhden markan kolikon osalta paluuta kuparin käyttöön, mutta varsinaisesti kuparista tuli raudan rinnalle markan valmistusaine vasta seuraavana vuonna. Vuoden 1949 kuparimarkasta on tullut keräilymarkkinoilla hintava keräilykohde rahapajanjohtaja Helteen laskettua niitä laittomasti liikkeeseen pienen määrän.

Seteleiden vaihto ja leikkaus

Valtion rahantarve oli heti sodan jälkeen suuri vaikka suurista sodankäyntikuluista oli päästy eroon. Näiden tilalle olivat tulleet raskaat sotakorvaukset. Lisäksi siirtoväen asutus nieli varoja, samoin jälleenrakennus.

Merkittävä osa valtion varainhankinnasta oli jo tuolloin verojen lisäksi lainoja. Sodan aikana valtio oli lainannut varoja Suomen Pankilta eli oli käytetty

setelirahoitusta. Liikkeessä olevan setelirahan määrä oli sotavuosina kasvanut yli viisinkertaiseksi vuoden 1939 tilanteeseen verrattuna. Sodan päätyttyä setelirahoituksesta oli päästy eroon, mutta valtio oli edelleen pahasti velkaantunut. Vuoden 1944 lopulla valtion velka vastasi kolmen vuoden verotulojen määrää.

Kansalaisilla oli sen sijaan runsaasti käteisvaroja. Suuri osa varoista oli rehellisesti ansaittuja, mutta iso osa oli myös mm. salakaupalla ansaittuja rahoja.

Verotus oli sodan aikana ulotettu moniin uusiin kohteisiin, myös käteisvaroihin ja pankkitileihin. Pankit olivat ilmoitusvelvollisia tileillä olevista varoista, mutta käteisvarojen saaminen verottajan tietoon ei ollut täysin aukotonta. Poliitikkojen oli keksittävä keino, millä piilossa olevat varat saataisiin verotuksen piiriin. Setelirahojen vaihdosta keksittiin keino tavoitteen saavuttamiseksi.

Suorittamalla setelirahojen vaihto uusiin seteleihin ja ottamalla samalla kansalta seteleistä pakkovero voitaisiin helposti paikata valtiontalouden rahapulaa. Samalla voitaisiin vastustaa nopeasti laukkaavaa inflaatiota, joka tuon ajan käsityksen mukaan johtui kierrossa olevien seteleiden liian suuresta määrästä. Esimerkiksi vuoden 1945 aikana elinkustannukset olivat nousseet kaksinkertaisiksi. Seteleiden vaihdon toivottiin lisäksi selvittävän miten paljon saksalaiset olivat vieneet seteleitä pois maasta ja olivatko he mahdollisesti väärentäneet Suomen rahoja.

Vuoden 1945 lopulla eduskunta sai hallitukselta lakiesityksen, jolla laajennettiin hallituksen valtuuksia säädellä maan setelistöä. Eduskunta hyväksyi lain

28.12.1945. Samana päivänä Suomen Pankki antoi päätöksen uusista seteleiden malleista.

Lain mukaan hallitus sai "rahan arvon säilyttämiseksi ja verotuksen tehostamiseksi...sopivin keinoin säännöstellä Suomen rahan hallussapitoa sekä määrätä Suomen Pankin liikkeessä olevat setelit määrääjässä vaihdettaviksi". Lisäksi hallitus sai määrätä "enintään puolet vaihdettavien setelien arvosta sijoitettavaksi määrääjäksi, ei kuitenkaan pitemmäksi ajaksi kuin vuoden 1949 loppuun, valtion tileille setelien omistajien lukuun".

Hallitus ei myöskään vitkastellut saamiensa valtuuksien käyttämisessä vaan teki päätöksen, jonka mukaan vanhat 500, 1000 ja 5000 markan setelit leikataan vuoden 1946 ensimmäisenä päivänä.

Valtionvarainministeri ilmoitti seteleiden leikkauksesta uuden vuoden aattoiltana kello 21.30 pitämässään radiopuheessa, jossa hän nimesi uuden vuodenpäivän 1946 S-päiväksi, jolloin isot setelit on leikattava kahtia. Setelin vasen puoli kelpaisi maksuvälineenä puolesta setelin alkuperäisestä arvosta ja se pitäisi vaihtaa samoin kuin pienemmätkin setelit uusiin seteleihin helmikuun loppuun mennessä. Setelin oikea puoli taas piti luovuttaa valtiolle pakko-lainaksi korkeintaan vuoden 1949 loppuun asti nimellisellä 2 prosentin vuotuisella korolla.

Leikkauksen kohteeksi joutuivat pääasiallisesti yksityisten kansalaisten käteisvarat, koska leikkaus ei koskenut valtion tai muiden julkisyhteisöiden käteisvaroja eikä myöskään rahalaitosten hallussa olleita seteleitä. Väärinkäytösten estämiseksi määrättiin edellä mainitut laskemaan kassansa.

Uusien seteleiden laskeminen liikkeeseen

Kansalaisten piti vaihtaa setelinsä uudenmallisiin helmikuun loppuun mennessä. Tämä vaihto oli suuri urakka pankeille, jotka lyhyessä ajassa joutuivat käsittelemään suuren määrän sekä vanhoja että uusia seteleitä.

Urakka oli suuri myös Suomen Pankille ja setelipainolle, jotka olivat alkaneet valmistautua vaihtoon jo vuoden 1945 syksyllä. Kireän aikataulun ja valmistelujen salaisuuden lisäksi uusien seteleiden valmistusta haittasi myös mm. tuontitavaraa olevien painovärien huono saatavuus, koska sota Keski-Euroopassa oli loppunut vasta äskettäin. Jopa riittävä setelipaperimäärän saanti tuotti ongelmia.

Seteleiden uudistus toteutettiin 50 ja 100 markan seteleitä lukuun ottamatta vanhojen mallien pohjal-

ta vähäisin muutoksin ja uusin värein. Uusien seteleiden suunnitteluun aika ei olisikaan riittänyt. Vain 50 ja 100 markan setelit voitiin uusia täysin, sillä niiden uudistamisen suunnittelu oli alkanut jo vuosikymmenen alussa. Näiden seteleiden suunnittelusta oli vastannut Signe Hammarsten-Jansson, joka on paremmin tullut tunnetuksi postimerkkien suunnittelijana. Hänen muista nimellisarvoista tekemiään suunnitelmia ei toteutettu.

Valkoisella reuna-alueella varustetut 50 ja 100 markan setelit oli ajateltu sopimaan samaan sarjaan Aarne Karjalaisen suunnitteleman vuoden 1939-mallin 5000 markan setelin kanssa. Ne olivat kuitenkin huomattavasti komeaa 5000 markan seteliä vaatimattomampia, vaikka 5000 markan setelikin oli uudistuksessa joutunut vaihtamaan aiemman sinipunaisen iirispainatuksensa ruskeanharmaaseen.

Pienemmistä seteleistä poiketen 5000 markan seteli painettiin edelleen kuparipainotyönä, joten sen korkea painotekninen laatu oli aiempaa arkisemmasta värytyksestä huolimatta ennallaan.

Muut setelit oli tiukan aikataulun vuoksi sen sijaan painettava offsetrotaatiolla, jolla pystyttiin painamaan seteleitäkin huomattavasti kuparipainoa nopeammin. Nopeus kostautui tosin seteleiden laadussa, joka oli aiempaa selvästi heikompi. Tämä aiheutti arvostelua heti seteleiden ilmestyttyä. Erityisesti isojen seteleiden henkilöhahmojen karkeaa toteutusta aiempaan verrattuna kritisoitiin. Samoin uusia 50 ja 100 markan seteleitä moitittiin mitättömän näköisiksi aiempiin komeisiin seteleihin verrattuna.

Laadukkaampia seteleitä ei tuolloisessa tilanteessa ollut mahdollista toteuttaa. Setelipaino joutui nimittäin valmistamaan kuuden kuukauden aikana syksystä 1945 kevääseen 1946 yhteensä 100 miljoonaa seteliä. Esimerkiksi vuonna 1938 tuotanto oli ollut vain noin 10 miljoonaa seteliä. Suomen Pankissa seteleiden huono laatu ja helppo väärennettävyys kyllä tiedettiin, mutta odotettavissa olevan rahanuudistuksen vuoksi haittaa pidettiin vain lyhytaikaisena.

Uudistus kuitenkin lykkääntyi ja 1945-malliset setelit saivat kelvata aina vuoteen 1955 asti. Vuonna 1948 käyttöön tosin tulivat vesileimattomalla meele-ratulla paperilla varustetut Litt. B -mallin setelit.

Pakkolaina helpotti valtiontaloutta

Seteleiden oikeita puolia alettiin ottaa pankeissa vastaan valtion tileille 10.1. Tämä toimenpide ei enää

Vuoden 1946 alussa otettiin käyttöön uudenmalliset 50 ja 100 markan setelit. Setaletit on suunnitellut Signe Hammarsten-Jansson.

aiheuttanut suuria ruuhkia. Tallettajat joutuivat täyttämään kolme lomaketta pakkolainaa tallettaessaan.

Leikattaviin kuuluvia 500,1000 ja 5000 markan seteleitä oli vuoden 1945 lopulla liikkeessä yli 11 miljardin markan arvosta. Teoreettisesti valtio olisi voinut saada jopa noin 5,5 miljardia pakkolainaa, joka olisi kattanut suurimman osan valtion vuotuisesta lainantarpeesta.

Käytännössä pakkolainan määrää pienensivät valtion, kuntien sekä pankkien hallussa olleet setelivarat, jotka eivät kuuluneet leikattaviin seteleihin. Todellisuudessa valtio sai pakkolainaa vain runsaat 3 miljardia markkaa, ts. hieman yli puolet teoreettisesta määrästä.

Jonkin verran valtion saaman pakkolainan määrää pienensi se, että kaikki kansalaiset eivät ilmeistikkään halunneet antaa valtiolle pakkolainaa alhaisella korolla, vaan mieluummin jättivät setelin oikean puoliskon tallettamatta valtion tilille. Setelin oikeita puolia jäi nimittäin esittämättä noin 125 miljoonan arvosta ja vasempia puoliskoja noin 75 miljoonan arvosta. Oleellisesti tämä 50 miljoonan markan ero ei valtion saamaa lainapottia pienentänyt. Keräilijän kannalta mielenkiintoista on, että leikattujen seteleiden oikeat puolet ovat nykyisin huomattavasti yleisempiä kuin vasemmat.

Valtio maksoi jo kesällä 1946 kaikki 1250 markan tai sitä pienemmät pakkolainaerät takaisin ja näistä kertyi yhteensä 260 miljoonaa markkaa. Pakkolaina helpotti valtion rahoitustilannetta, sillä saihan valtio edullista lainaa lähes puolet vuoden lainatarpeestaan. Samalla operaatio toi salassa olleita käteisvaroja verotuksen piiriin, mutta ei läheskään sitä määrää, mitä oli kuviteltu.

Inflaatioon setelistön määrän pienentäminen ei sen sijaan vaikuttanut pysyvästi. Heti tammikuun alkupäivinä tavaroiden kysyntä tosin laski selvästi.

Sodan jälkeinen inflaatio ei ollut niinkään seurausta setelistön liiallisuudesta vaan kulutustarpeiden

Litt. A

ja -mahdollisuuksien epäsuhdasta. Kysyntä ylitti selvästi tarjonnan. Edes valtion harjoittamat hintojen ja palkkojen säännöstelytoimet eivät pystyneet hillitsemään inflaatiota. Koska hallitus oli poliittisista syistä suostuvainen reiluihin palkankorotuksiin, hinnat ja palkat jatkoivat ikuista kilpajuoksuaan.

Vuonna 1947 elinkustannuksilla mitattuna inflaatio oli vielä lähes 50 prosenttia. Tosin jo seuraavana vuonna inflaatio laski 11 prosenttiin. Pakkolainan takaisinmaksua kova inflaatio tietysti helpotti. Kun lainaajat vuonna 1949 saivat viimeiset rahansa takaisin, oli niiden reaalin ostoarvo laskenut murtoosaan alkuperäisestä.

Kokonaisuutena setelinvaihto ja -leikkaus vuoden 1946 alussa jäi taloudellisilta vaikutuksiltaan paljon odotettua vähäisemmäksi. Kansan mieleen tämä hyvin konkreettisesti toteutettu operaatio sen sijaan jäi pysyvästi.

Petri Virolainen

Kirjallisuutta:

Borg, Erkki	Suomessa käytetyt rahat, II uusittu painos, 1976.
Hoffman, Kaj	Taidepainimosta nykyaikaiseksi varmuuspainoksi, teoksessa Suomen Pankin setelipaino 1885-1985, Keuruu 1985.
Talvio, Tuukka	Suomen rahat. II, laajennettu painos, Jyväskylä 1993.